

A (TÚL)ÉRZÉKENY POSZTMODERN

Fanni – mai hagyományai

„De mit hagyott nekiünk ez a kicsi lány?”
(Odorics Ferenc)

Szentimentalizmus, érzékenység, *Az új Héloise*, *Az ifjú Werther szenvedései*, *Szigvárt klastromi története*, *Fanni hagyományai*: XVIII. század, amely gondolkodott, s gondolkodása közben könnyeket ontott, szépségesen érzelmes történeteket beszélt el naplóban, levelezésben, átesztétizált halálképzetek mellett lázadó öngyilkosság, „forró hideg” meg sweet melancholy. S mégis, miért hogy a XX. század nem szűnő érdeklődéssel fordul az érzékeny rajongók felé; miért, hogy legújabb irodalmainkban fel-feltünedeznek rég-volt-bús szerelmi históriák alakmásai; ha triviális történetté egyszerűsítve, ha a retorikus szóáradatot szlenggé-argóvá deszakralizálva is, újra meg újra felbukkannak a rendi társadalmi konvencióiba beilleszkedni képtelen, és még megértő társaikkal is mindenekelőtt írásban érintkezni tudó, az önmagukhoz vezető utat pedig szorgosan jegyzett napló révén föllelő ifjak? A nemzedéki életérzés és világfelfogás reprezentánsaként (el)ismert *Holden Caulfield* éppen úgy az érzékenység korának rajongó, magános, elhagyatott, tenni vágyó, helyét nem találó ifjának leszármazottja. *Jerome David Sallinger The Cather in th Rye* (1951. *Zabhegyező*) című regényében, mint a 17 esztendő W. Ulrich Plenzdorf *Die neun Leiden des Jungen W.* (1973. *Az ifjú W. szenvedései*) című művében. Megismétlik a XVIII. század tévelygő fiataljainak sorsát, újra példázzák vágy és lehetőség, gondolat és megvalósulás kibékíthetetlenségét, s mindenekelőtt az önismeret és a megértés lehetetlenségét a nyelvi klisék szabályozta társadalomban, amellyel szemben csupán a nemzedéki nyelv, a nemzedéki tudat, a nyelvi engedetlenség fordítható.

*Kármán József*nek sokáig folyóirat-sírba temetett kisregénye hasonló sorsot élt-ért meg. Előbb lett belőle könyvalakban szerb regény, mint magyar olvasók által forgatott magyar kötet, Kölcsey bizonyíthatólag forgatta az *Urániát* anélkül, hogy tudta volna, ki(k)-nek írásait lapozgatja; majd *Toldy Ferenc* megalkotta, *Kármán ürügyén*, a magyar érzékenység egy pittoreszk fejezetét. hogy a Toldyt követő irodalomtörténet filológiájának látványos

csődjét demonstrálja a Kármán-kutatás, amely az utóbbi években ívelt csak föl igazán. Annyi bizonyos, hogy egy korszak elégedetlen ifjúságának manifesztumát nem Kármán életművéből olvasták ki a kortársak meg a XIX. század első fele, hanem sokkal inkább *Kazinczy Ferenc Bácsmegyeynek összeveszedett levelei* című művéből, amely egy silány német eredetűnek magyar viszonyokra alkalmazása. Sikerét nem a történet fordulatosságának, hanem elsősorban annak a frazeológiának köszönhető, amelyet a társasági nyelv utánozni tudott. Egyáltalában: a beszűkült viszonyok közepette önmagához, igazi énjéhez eljutni kívánó magyar ifjúság Kazinczy fordításaiban találta meg érzelmeinek közléséhez szükséges nyelvét; s bizonyára ez az oka annak, hogy (miként Werther és Lotte Klopstockban) T-ai és Fanni Kazinczy Gessner-átköltésében és a szöveget lereagáló érzékeny gesztusban érzékeli és érzékelteti azt, amit egyébként nem tudnak vagy nem mernek kimondani.

A *Fanni hagyományai* elmaradt kortársi sikerét, a gyér olvasói befogadást meghatározta, hogy egy feltehetőleg csekély példányszámú folyóiratban látott napvilágot, a lehető legkedvezőtlenebb esztendőben. Ugyanakkor az 1840-es évektől egyre erősödő sikert, valamint olvasói-irodalomtörténeti befogadást feltehetőleg az határozta meg, hogy az európai érzékenység hagyományá emelkedett stílus- és tematikai vívmányait rá lehetett látni. Mintegy pótolni látszott a magyar Werther-korszakot; a magyar felvilágosodás és klasszicizmus stíluspluralizmusát egészítette-teljesítette ki, tanúsítván a magyar irodalmi rendszer egész voltát, meg azt, hogy a magyar irodalomban viszontláthatók és fölfedezhetők például az európai regény fejlődésének állomásai.

Amilyen fontos volt magyar irodalomtörténeti szempontból az érzékenység alakváltozatainak föltárása és leírása, olyan mértékben vált jelentőssé a pozitívista indíttatású komparatiztika számára annak igazolása, hogy a *Fanni hagyományai* része az érzékeny regény európai történetének. Más kérdés, hogy a szokványossá süllyedt (és a jelen esetben látványosan eredménytelen) kapcsolat- és hatástörténeti kutatás nem volt képes kijelölni azt a helyet, amelyet a magyar érzékeny irodalom a némethez, vagy a franciához képest elfoglal az európai, illetőleg a lengyelhez és az oroszhoz képest betölt a kelet-európai (kelet-közép-európai) irodalmi folyamatban, mivel mindenekelőtt tárgyi bizonyítékot, kétségbevonhatatlan tényeket keresett arra vonatkozólag, mit vett át, esetleg szövegszerűen, a *Fanni hagyományai* szerzője német kortársaitól vagy elődeitől. S nem tudta belátni, hogy a motívum- vagy akár a frazeológiai egyezések elsősorban hasonló mentalitástörténeti, a kulturális örökségre- emlékezetre hasonlóképpen reagáló hatástörténeti jelenségként értékelhetők. S ami még inkább gátjává lett a kutatásoknak: az érzékenységben hol *polgári* magatartást, hol pedig a

felvilágosodás alternatíváját alkotó tényezőt láttattak. Ahelyett, hogy egyfelől a pietizmushoz és a pietizmust –valamiképpen (jóllehet tagadás formájában) lereagáló írói gesztushoz mérték volna, másfelől viszont a pietista érzelmekultusz deszakralizált változatát tárták volna föl (akár a szókinccset, akár az érzelmekultúrát tekintjük).

Az érzékenység alkotóira általában jellemző az introspekcióra való hajlam, az ember befelé irányuló pillantása; a személyes és hangsúlyozottan individuális teljesítmény (azaz az egyéni odafordulás a hit révén az istenséghez) valójában a később kifejlődő individualizmus számára készíti a utat. Csakhogy az önnön szívét megszólaltató pietista magatartás nem teremti meg a szorosabb értelemben vett szubjektum autonómiáját. Az egyén előtt megnyitja a befelé nyíló kaput, ám pusztán az istentapasztalat, nem pedig az éntapasztalat számára. A pietizmusban az egyén, a szubjektum az Istennel való egyesülés ellensége, így a pietista az elszemélytelenítésre törekszik. Ha ezt a *Lothar Pikuliktól* kölcsönzött gondolatmenetet végiggondoljuk, viszonylag könnyen szembeállíthatjuk vele az érzékenység énfelfogását, egyben azoknak a leveleknek, anplóknak szerzőit, akik a francia és az angol regényekből ismerősek számunkra. Különösképpen állhat ez a feltételezés a *Fanni hagyományai*. Egyrészt azért, mert Kármán József felmenői között a pietista gondolatvilágban mozgó lelkészekre bukkanunk, akiknek írásos tevékenysége (halotti beszédek, fordítások) a pietizmus gondolatkörében fogant, másrészt azért, mert a *Fanni hagyományai* szövege tartalmaz erre vonatkozó utalásokat, még hozzá deszakralizációs műveletet végrehajtva. Szó- és képkincsében (például Fanni imájában) idézi a pietista eszmevilágot, hogy a műegész jelezze az író által közreadott fikció révén az egyén önfelszabadítási akcióját, a szubjektum kitörési vágyát a vallási rajongás, a meg- és átélt hit képzeletköréből a hétköznapi világának érzelmekultusza felé.

Lothar Pikulik mutat rá arra is, hogy az irodalom válik olyan eszközzé, közvetítő tényezővé, amelynek segítségével a „valóság”, kiváltképpen a „természet” átélhető. S minthogy az érzelmekultusz áll az érzékenység irodalmának és magatartásának középpontjában, szembekerül azzal, amit Pikulik „Leistungsethik”-nek nevez, tehát: teljesítmény-etikának; a művészkedő, rajzoló, még a követségi munkát is rajongással végző Werther ekképpen nem talál megértésre a bürokratikus eljárásokat előnyben részesítő követ részéről; a naplójába, az írásba menekülő Fannit ekképpen nem érti meg az embereket hasznosságuk-rangjuk szerint mérő apja. Általában: a civilizációs folyamat során civilizációs válságtermékek keletkeznek, állítja *Norbert Elias*, amelyek a lelki élet válságait jelzik. Ezek egyikének véli az érzékenységet. Nyilván ez lehet a magyarázata annak, hogy az érzékenység ott jelentkezik előbb, ahol a civilizációs folyamat előrehaladottabb (Angliában írják az első

polgári szomorújátékot, az első érzékeny regényeket, majd Franciaországban folytatódik a sor, innen jut át Németországba, és többnyire német közvetítéssel a kelet-közép-európai, illetőleg a kelet-európai irodalmakba). Nemcsak az udvartól fordul(hat)nak el, hanem a várostól is, netán a közép- és kismemesi kúriától, életviteltől az érzékeny regények hősei, akik önmagukban lelik meg azt a világot, amelyet a külvilágban hiába keresnek. Igen jellemző Werther (sokat idézett) mondata arról, hogy önmagába fordul vissza, s itt egy világot talál. A levél és a napló ennek a világnak írásos dokumentuma, minthogy a szóbeliségre alapított közösségkeresés, az azonosulás a kinti élettel (mivel nem bizonyul Létnek) csődöt mondott.

A pietista beállítottsága szerint Istennel folytatott dialógusában a büntől menekül, amelynek a külső világ csábításai folytán részesévé válik, az érzékenység hőse pedig az írásba lép vissza, hogy az írásban önmagát viszontláthassa, az írás a maga megkettőződése, a természettel egylényegű „*midőn így írok, egy összefonnyadt sárga levél panaszolva esik pennám alá*” – a levél kettős jelentésével finoman eljátszva olvad egybe megszemélyesítő és megszemélyesített „kultúra” és természettel.

Ám nemcsak az írásos hagyomány Fanni hagyománya, nem pusztán a Bibliától Petrarcaig, a német felvilágosodástól az érzékenységig ívelő irodalmi és irodalomként fölfogott örökség alakítja valóban érzékennyé Fanni írásmódját, hanem Kármán apai-nagyapai emlékezete is. Az apa *Sturm Kristóf Krisztián* művét fordította le, *Istennel való társalkodás* címmel, amelyben minden napra alkalmazott reggeli, illetőleg esti imádságokat lelt az olvasó – két igen vaskos kötetben. A szigorúan és következetesen megélt isten-tapasztalat, az Istennel való egyesülésre törekvő szemlélet szerint formált imádságok azonban tartalmaznak olyan mondatokat, sőt, bekezdéseket, amelyek kiragadva a műből éppen nem az evilági gyötrelmek, túlvilági gyönyörűségek mibenlétét taglalják, hanem egy más kontextusba helyezve nagyon is világi jelentéssel bírhatnak. A műben ezek a mondatok elveszhetnek, egy, a mű szellemében nevelkedett olvasó azonban felfigyelhet rájuk. A *Fanni hagyományai* (az érzékeny regény hagyományának megfelelően) akképpen viszonyulhat ezekhez az imádságokhoz, mint az érzékenység általában a pietizmushoz. Úgy vitatkozik vele, hogy egyben kölcsönöz is tőle.

Nem haszontalan néhány idézet hoznunk, hogy lássuk, miféle gondolatvilág fogalmazódik meg *A Sturm-Kármán imádságoskönyvben*, s aztán ezeket az idézeteket majd a *Fanni hagyománya* megfelelő töredékeivel párosíthatjuk. Az eredmény annak tudatosulása lehetne, hogy a pietista szó- és képkincs szekularizált változata az érzékeny előadásmód forrása, továbbá: a szekularizáció olyan értelemben deszakralizáció, hogy a retorikus fordulatok megtartása ellenére a rajongásnak nagyon is evilági tartalmai buknak ki. Még annyit

tehetünk hozzá, hogy a hétköznapokhoz kicsinyítve, ám az érzelemkultuszhoz mérve felnagyítva jelennek meg az érzékenyen előadott vágyak a hangsúlyozottan individuális sors megélésére, és ezen keresztül ennek a típusú életpályának felértékelésére. Az *Istennel való társalkodás* bűnösnek minősít minden olyan gondolatot, amely az egyéni igények kielégítését célozza, s a hit, a vallás, az áhítat állandó jelenlétét kívánja meg az élet minden periódusában. Ennek ellenére az általam választott mondatokban ott rejlik nem egy olyan lehetőség, amely átsejlik a *Fanni hagyományai* szövegén: a szakrálisra visszautaló szókinccs a deszakralizáció körvonalazását segíti elő. Ezek után most már valóban következzen az idézetsor:

„Minden e világon nékem mese, és az én magam tzellya én előttem titok vólna. Én élnék, s azonban nem tudnám, mitsoda az én életemnek tzellya: meg-halnék, s azonban okát nem láthatnám, miért kell meghalnom.”

*„Ki magát nem esméri jól
Bölcséségriül vagyon távol.”*

„A Haldoklónak meg-látása az érzékeny szívnek igen szomorú állapot, és ha ez a szenvedő személy a mi Barátunk, ha az ő halála gyalázattal és fájdalommal vagyon öszve köttetve; ha ő azt a halált hozzánk való szeretetből szenved, és a legnagyobb fájdalomnak érzése között-is, a bátor lelkiiségnek, állhatatosságnak és emberekhez való szeretetnek mutogattya, ah olyankor szüükségképpen meg-kell szívünknek szakadni.”

„Az emberek sokszor a legtisztább szándékot-is rosza magyarázzák.”

„A Napnak különös ereje vagyon, az ember elméjének meg-vidámíttására, és szívének meg-örvendeztetésére. Mikor az reggel az ő sűgárit ki-terjeszti, minden teremtések meg-elevenednek és megvidúlnak”.

Távlatilag aligha kerülhető meg a pietista természetélmény egybevetése az érzékenységgel; a könyvekbe, az írásba zsúfolt érzésáradat a tér leszűkítését jelzi; a szubjektum világának korlátozása az én kicsiny térbe kényszerített hatókörére, a szubjektivitásé az egocentrizmusra azonban (más oldalról) eredményezheti a képzelődés bejárta tér kitágulását, még ha az érzékeny fordulat a belső felé irányuló úttal jellemezhető is. Ugyanis roppant gazdagságot fedez föl a belső felé irányuló utat járó, a lelket (akár Werther) egész világként tárja föl. A belső gazdagságra abban a mértékben derül fény – hivatkozom ismét Lothar Pikulikra –, amilyen mértékben két lélek a szerelemben és/vagy a barátságban összekapcsolódik.

A *Fanni hagyományai* jó például szolgál erre a megállapításra, s a szembeállítás a Sturm-Kármán mű idézeteivel és számos más helyével, a szakralitás és a deszakralizáció során előtűnő világ között létező hasonlóságokra és különbözőségekre egyként rávilágíthat. Sőt, meglepő szövegpárhuzamokat eredményezhet. Nyilván az imádságok és Fanni naplótöredékei, levelei egymással ellentétes beállítottságról tanúskodnak, a szó- és képkincsbeli egybeesés (ilyenkor gondolni lehet a római számmal jelzett

naplótöredékek közül a nyolcadikra) mutatják azt a törést, amely a Kármán-család két generációja, a lelkész apa és a szerkesztő, szalonokban forgó fiú között létezik. A generációs különbség nem oly látványos, mint Werthernek és főnökének, a Sturm und Drang írófiguráinak és az előd írói generációnak felfogásbeli, életviteli ellentéte, de azáltal, hogy az apa működését, mint lehetséges előszöveget számításba vesszük a *Fanni hagyományai* szövegelemzésekor, magának a szövegnek rejtett utalásrendszerét ismerhetjük föl. Ugyanis az a fajta „idézet-telítettség”, amely *Az ifjú Werther szenvedéseit* és a *Fanni hagyományait* egymáshoz közelíti, nem pusztán a pietizmus egykönnyűségével való szakítást jelenti, hanem mindenekelőtt az írásos és nem feltétlenül biblikus „anyag” felértékelődését.

Írni és sírni olykor együttes, egymást átható tevékenység, mindkettő a vágyott nemesebb világba emel, az írásban-sírásban mutatkozhat meg igazi valójában az a „mese”, ami és aki a naplóíró önmaga, ilyenkor tárulhat föl önmagának az, amit a konvenciók, a „módi” miatt felejtetni kell, és ezért elfojtódik. Ez az elfojtódás az apa dominálta világban maradéktalanul megvalósul, mindaddig, amíg az írásos hagyomány át nem törí a természetellenesség emelté gátakat. Tehát: *Fanni hagyományai* egyfelől az írásban és az Írásban alakot kapó évezredes örökség, másfelől az, ami az ő írásos tevékenysége révén testet ölt; az érzékenység alakváltozásainak és vegyes érzelmeinek a természettel és önmagával dialogizáló történéseit papírra vetve, „hírértékű” tudósítással szolgál egy XVIII. század végi szubjektum hányattatásairól: rejtett-leplezett, illetőleg a nyilvánosságnak szánt énje belső és szenvedéstörténete révén külső küzdelmeiről; a társadalmi értékhierarchiába betagolódni képtelenségéről; sőt, „halálhoz-léte” fokozatos körvonalazódásáról, amely nem azonos a halálvágy morbiditásával, hanem a saját lét (és saját halál) igényének megvalósítására törekvésben artikulálódik.

Talán mindezek elegendők lennének arra, hogy a jóléti társadalomból vagy az államvallásként elfogadott ún. szocializmus társadalmaiból kikíváncsolt, a viselkedésbeli és nyelvi konvenciókat felrúgó „elveszett” nemzedékek előszöveget lássanak a XVIII. század érzékeny irodalmában. Annál is inkább, mivel a roppant hatású, mentalitást, olykor divatot (öltözködést) formáló művek megkettőzve vannak jelen a hagyományban, önmagukban és paródiájukkal, az érzékenység meg színével és visszájával (a *Pamela* eredményezi a *Shamela* megírását, a *Werther-utánzatok* mellett a *Werther-lázzról* készült persziflázsok is napvilágot látnak, s ha Kazinczy adaptációjának csak jóval később születik is meg paródiája, *Batsányi János* fanyalgása jelzi, hogy a hagyománytörténet ellentétes nézetek összecsapásával gazdag).

A XIX. század csak fölerősítette az individualista és a kollektivista, az egyén- és állam- vagy közösségközponti nézetek vetélkedését. Kant és Hegel öröksége-értelmezése a XX. századi bölcseszettel előkészítésében is szerepet játszik. S nem kevésbé kerül a viták középpontjába a leírhatóság, a tény(beliség), illetőleg az interpretáció, a/z ön/reflexió lehetősége, korlátozott volta, elbizonytalanodás és elbizonytalanítás viszonya, szerzői és a szerzőtől független narrátori, szereplői aspektus kérdése, nem is szólva a polifónikus és dialogikus regényről, mint amely a szereplőknek a regényben megszokott értékhierarchiáját átstrukturálja. Lényegében a szubjektum körül alakulnak-torzulnak, szorulnak védekező álláspontba a nézőpontok: a regényíró személye és általában a személyiség akképpen kérdőjeleződik meg, hogy az individualitás veszélyeztetettségét a regényíró, mint kompetenciájának tűnését éli meg. A szerző mint személyiség éppen úgy kérdéssé válik, mint ahogy önnön világukban a szereplők individuum-volta, a mitológia és a Biblia figurái, történetei kicsinyítve, parodisztikusan jelennek meg, hogy jelentéktelenségük kiáltó ellentétben legyen a történelmi hagyományokkal, amelynek cselekvőiként szerep várna rájuk.

Azt hiszem, hogy ebbe a körbe sorolható az érzékenység újra felbukkanása: immár nem a pozitivista vagy naturalista determinizmus jegyében viszonyul hozzájuk a XX. század második felének nem egy írója-értelmezője, hanem egy újabb (s nem stílusirányilag értett) *secessio* megszólaltatójaként. Beszédes tény, hogy az érzékeny regényeknek hőselképzelései akkor kapnak ismét teret az irodalomban, amikor világszerte ifjúsági mozgalmak teszik kétségessé a megállapodott társadalmi szokásrendet, és egyre kétségesebbé válik az egyén különútja az átlagos gondolkodású életstratégiákkal szemben.

A magyar irodalmi gondolkodásban viszont akkor kerül elő hangsúlyosan a *Fanni hagyományai*, amikor a klasszikus modernség hagyományát meg az avantgárd örökségét immár meghaladott, összefoglaló néven posztmodernnek minősített irodalmi/irodalomról szóló „beszéd” teljes polgárjogot nyert. Ekkor válik a magyar irodalomtudomány szerves részévé a francia szemiotikai irány, a német hermeneutikai iskola, a pszichoanalitikai elemzésnek a nyelvre vonatkozó megannyi előfeltevése, majd az angolszász világ dekonstrukcionizmusa, egyszóval a strukturalizmust követő elméleti elgondolások lassan-lassan kandidátusi disszertációk, fordítások, tanulmánykötetek révén jelzik az irodalmi gondolkodás önmegújító szándékát, s mindennek kikerekítéséül (szép)irodalmi folyóiratok, közöttük a fiatalabb nemzedék által szerkesztett-írt orgánusok mintegy szaktudományos dolgozatokat közölnek, nem véletlenszerűen, hanem rendszeresen. Mindez természetesen annak köszönhető, hogy az 1970-es esztendőktől, eleinte a hivatalosság ostoba szorításában, majd mind inkább jogos pozícióját elfoglalva a magyar

irodalom és kialakította a maga „posztmodern állapot”-át, metafikciós műfajait, nem utolsó sorban intertextuális gondolkodásmódját. Ebben a helyzetben előbb-utóbb fel kellett vetődnie az érzékenység reprezentánsául számító *Fanni hagyományai* újraértékelésének.

Elszórt és egyéni kezdeményezések után mind hangsúlyosabban került előtérbe Kármán József kisregénye, amelynek többszörösen is keretes szerkezete, vállalt nyitottsága, a történéseket a szubjektum önreflexiója kedvéért a háttérbe szorító, töredék-sorozatot sugalló előadásmódja, s nem utolsó sorban általam több ízben említett idézettelítettsége a jelen irodalma felől szemlélve több szempontból is alkalmasnak látszott egy újabb (sőt, legújabb) irodalmi/irodalomtudományos paradigma szembesítésére a hagyományosabb vagy egyszerűen más (nem feltétlenül konzervatív) felfogásokkal. Annál is inkább, mivel az a fajta létszemlélet, amely Kármánból árad (ismételten mondom: mai szemmel nézve), egyszerre jelzi az 1790-es évek nemzedékének és általában az ifjúságnak rosszérzését, helyét nem lelő és ezért a konvencionális világértelmezéseket már csak érzékenységével is tagadó magatartását és egy olyan szerzői pozíció körvonalazását, amely valójában „eltörli” az elbeszélői (nemcsak kompetenciát, hanem) szuverenitást is. Éppen a személyes szuverenitás a mű tétje; ennek rejtettségefenyegetettsége; majd a szerző által teremtett személy önmagába fordulása a kinti világ felől érkező magyarázatok, „nyelv” elégtelenségét példázza, egyben azt is, hogy részei egy hatalmi/paternalista diskurzusnak. Ám az elégtelenség-érzés áthatja a napló-, levélíró tevékenységét, az írást is, hogy a gesztus elsőbbségét, a beszéd nélküli nyelv, az érzékeny magatartás irodalomba ágyazottságát állítsa szembe azok világával, akik ezen az irodalmon kívül maradtak. Így érzik magukat az érzékeny regény „hősei” és XX. századbeli közvetlen leszármazottjai egy kisebbséghez tartozónak; s ezt a fajta önbesorolást elfogadva a maguk frusztráltságát világérzéssé, világtaasztalattá emelik. Ennek következtében a feminista (irányultságú) irodalomtudomány szinte bizonyítási anyagként tekintheti (tekinthetné) azokat az érzékeny regényeket, amelyekben a női főszereplő áldozatként jelenik meg, s ebből némi általánosítással irodalom- és szubjektumelméleti következtetések vonhatók le. Jellegzetesen igényes megfogalmazásban *Hódosy Annamária* ekképpen vélekedik:

„Érdemes azonban megfontolni Gayatri Spivak *derrida-kritikáját*: eszerint a férfiak által művelt dekonstrukció (...) csak a nő tárgyként vagy trópusként való használatával tud kimozdulni a sajátjának hitt pozícióból. Ennek következtében a beszélő alany férfiként még mindig teljes jelenlétként gondolódik el, lévén, hogy minden anti-szubsztanciális attribum a nő rovására(r/b)a íródik (...) a férfi nőként, a tárgy alanyként való felismerésére, úgy tűnik, hiába is várunk, talán azért, mert

elkülönülésük az ami lehetővé teszi a beszédet... vagy talán azért, nem ez már túl fenyegető lenne a férfi pozíciójára nézve.”

Pete Klára a *Fanni hagyományai* alábbi passzusához fűz szempontunkból fontos megjegyzéseket: „Bújj el, esztelen! bújj el! ne is mutasd magad többé az emberek előtt...”:

„Ezért érheti Fannit sokként az apa hatáskörébe való visszakerülés. Az apa teljhatalmának hirtelen újjáéledése talán ezért olyan valóságértelmenül nagy jelentőségű, azért a szubjektumot énként rögzítő, s az Apa neve által irányított társadalmi jelölési gyakorlat eltörölhetetlenségének metafórája. Általa válhat nyilvánvalóvá Fanni állapotának szubjektum számára tarthatatlan mivolta, az ént MÁSIK vágyának társadalmon kívüli helyeként meghatározó alternatív kommunikáció kudarca, a báróné való képről való tanításainak gyenge hatásfoka. (...) Fanni kénytelen elismert, felismert helyre – a MÁSIK általi kizárólagos meghatározottság nem-helyére – szert tenni mind maga, mind a társadalom előtt. Szíve, amelynek attribútumai mindig az alaktalanság valamely pólusát – töredékességét, avagy túlcsondulást – jelezték, ugyanarra a sorsra jut, mint azoké a boldogoké, akiktől mindig is elhatárolva magát...”

Az idézett két eszmefuttatás olyan elméleti konstrukció építéséről tanúskodik, amely szerint a szó szoros értelmében vett szövegmagyarázat, a szöveg kijelentéseinek átvilágítása egyben szembesítést jelent az újabb elméleti irányzatokkal, s a történeti szöveg és az ezzel hatástörténeti viszonyba került (az értelmező tevékenysége folytán a szöveggel érintkező) teória együttesen alkotják egyfelől a *Fanni hagyományai* lehetséges interpretációját, másfelől az értelmező elméleti téziseinek (éppen az érzékenység regényéből vett idézetek révén) szubjektívizálódását; a személyes jótállást ugyanúgy, mint elhatárolódás és azonosulás „belső” vitáját. A leginkább talán azáltal, hogy mindkét értekező az érzékenységről szólva mozgósítja az érzékenység „szak”-irodalmát és azt a típusú elméleti jellegű értelmezési stratégiát, amely lehetővé teszi az értelmező szubjektum számára a tárgyra és az előadásra történő, tehát önnön személyiségére irányuló reflexiót, méghozzá nyelvi játékok formájában. Ez egyben az „objektív” szférát is jelzi, ti: amennyiben az elméleti fejtegetés szó-játékokkal, az ebben rejlő kétértelműségekkel a humorba csap át, nem az előadás hitelessége, hanem az értelmező (jöjjön egy paradoxon!) távolságtartó tárgyban-léte alapozódik meg, valami olyasmi, amit beleérző kívülállásnak is nevezhetnénk. A szituáció hasonlatos ahhoz, amit egy német Goethe-kutató fogalmazott meg: az érzékeny hőséről regényt író szerző messzire vonul hőségétől, hogy megfigyelhesse, de elég közel ahhoz, hogy megfigyeléseiről a hitelesség érzetét keltve beszámolhasson.

A *Fanni hagyományairól* rendezett DE-konFERENCIA II. előadói a szöveggel általában és saját szövegükkel (meg a sajátjuknak érzett, sajátjukká élt Kármán-szöveggel) jártak hasonlóképpen; egy megtanult-feldolgozott

(több megtanult-feldolgozott) elmélet távolából szemlélődtek-mérlegeltek-értelmeztek, ám szövegközelben maradva, hogy fiktív magatartásoknak még oly jelentéktelennek tetsző vonásairól is tudósítással szolgáljanak.

A Kármán-szövegből vett idézetek és a saját értelmezői szöveg között érezhető a feszültség, a különféle szociolektusok mégis egységes szöveggé válnak. Nem utolsósorban ama szó- és nyelvjátékok elidegenítő-megbarátkoztató horizontja révén, amelyből és amely felé a szövegértelmezés iránya földeríthető. (Hódosy Annamária dolgozatának idézőjelbe tett alcíme szerint: „...avagy »Nimfomán innen, Kármán túl«”; Pete Klára kurzívált tanulmányindítása: „Intertextualitás - »Ó, be jó itt! Ez a köz-hely engem oly jó szívvel fogad, mások - tőlem mind idegenek«”). Elméleti gondolkodás és annak visszaja, Kármán József és műve meg annak parodisztikus felfogása, a hasonló hangzású szavakban rejlő és messze vezető bűvész-bűvölő tevékenység: egy módszer, amely feltárja műhelytitkait, amelyek nem titkok, egy szemlélet, amely „eklektikus” voltát programmá emeli (az eklektika itt a többértésnek szinonimája!). Ha mindenáron irodalmi példával szeretném tételemet erősíteni, akkor *Esti Kornél* versgondolataira hivatkoznék a mélység sekélyességéről és a sekélyesség mélységéről. Annyi tetszik valószínűleg számomra, hogy az értekező nemcsak meghatározza értekezése tárgyát, hanem a választott tárgy is meghatározza értekezőjét.

Kármán József nem Fanni, jóllehet Markovicsnéval folytatott szerelmi levelezésének hangvétele emlékeztet Fanni naplójának hangvételére. Az értekező meg nem Kármán, jóllehet a dolgozat tartalmazza, kifejti azokat a nem csupán irodalomelméleti érdekű és vonatkozású gondolatokat, amelyek a szerzőnek az érzékenységtől áthatott világtapasztalatáról és -tudásáról árulkodnak. Persze, nem csak arról van szó, hogy a stílus maga az ember, hanem arról is, hogy az értekezések szerzői minden eddigi hasonlóknak tetsző értekezői magatartással szemben, azokat messze meghaladva vetik el az igényelt és sosem megvalósítható „szolgálatetikát”, nőnek fel az értekezés tárgyához, s nem hűvös tárgyilagosságként álcázott álszerénységgel nyilatkoznak meg. Mindez párhuzamba állítható az érzékenység szerzőinek irodalmi művek révén megnyilatkozó esztétikai és szorosabb értelemben vett, az individuumra vonatkozó nézeteivel: a kollektivitással szembe forduló személyiség keresi az önmeghatározás útjait-lehetőségeit egy olyan korszakban, amely jelszavaival biztosítani ígéri az egyén szabadságjogait (Kármán korában idecsengenek a francia forradalom célkitűzései, amelyek fényét sem a francia, sem a magyar történelem fordulatai nem teszik kérdésessé), a valóságban azonban vagy nem bontakozhat ki a hármasszóban megbúvó fogalom tartalma – ha pedig

kibonatkozhat(na), akkor tetszik ki, hogy a fogalmaknak hiányzik mind a társadalmi, mind pedig (esetünkben ez legalább olyan fontos) érzelmi fedezete.

Legalább ez utóbbit létesítendő (helyreállítandó?), támad igény az érzékenység újragondolására, akkor is, ha (mint Kármán pályafutásának néhány éve alatt) *Az új Héloise* meg *Az ifjú Werther szenvedései* szöveghagyománnyá vált, amelyhez szövegszerűen lehet kapcsolódni, meg akkor is, amikor ebbe a hagyománytörténetbe Kármán is belépett, s a fölöslegességekől elborított szövegek feltámasztása már csak ennek a hagyománynak megkérdőjelezésével, parodizálásával lehetséges. „Szegény, szegény öreg szöveg” – töprenkedik Kálmán C. György, miközben ismétléseivel, idézeteivel, összekötő szövegével stílusimitációra is vállalkozik. Majd folytatja: „Kétszáz éves regényke, te szegényke. Hogyan legyünk hozzád méltányosak? Hogyan szeressünk jól tégedet? Úgy, mint egy régi bútordarabot? Hagyományt? Vagy mint előremutató, avantgárd szöveget? Állítsunk bele a hagyományba bár-hogy visítózol? Vagy szedjük ki belőle bármily szívesen tapicskolnál bele?”

Az értekező minden szövegmagyarázó kétségeit kibeszéli, paralelizmusai és ellentétei némi avittságát ellensúlyozza a köznyelvi fordulatok beillesztése a saját szövegbe. A dolgozat utolsó mondata, végkövetkeztetése (?) minden bizonnyal elfogadható, visszautal dolgozatom mottójára, átvilágítja az ellentétek kereszteződési pontját. Összekapcsol érzelmes hollywoodi filmtörténetet és magyar-érzelmes XVIII. századot, *Barbara Streisand*ot és magyar regényfigurát, angol és magyar nyelvet, intertextuális nyelvjátékot fölmutató, egyszóval univerzális; szerényen így hangzik: „Fanni, Fanni, Fanni, girl”.

A hivatkozott tanulmánykötet: Fanni hagyományai. DEKONFERENCIA II. Szeged (in Mojo), 1994. november 10–11. Szerk.: ODORICS Ferenc és SZILASI László. Szeged, 1995. ICTUS és JATE Irodalomelméleti Csoport. Kármán József halálának 200. évfordulója alkalmából tartott losonci (Lučenec) emlékülés (1995. október 6.) előadásának szerkesztett változata.

[1995]

Komjáthy Jenő (készítette: Gyórfi Sándor)